

НАУКОВІ ЕСЕЇ

УДК 821.161.2

В. М. Северинюк

доктор політичних наук,
кандидат історичних наук, професор,
Класичний приватний університет

СЛОВО ПОЕТА ПРОТИ ДЕСПОТИЗМУ САМОВЛАДДЯ (АКТУАЛЬНИЙ Т. ШЕВЧЕНКО)

«... правда оживе,
Натхне, накличе, нажене
Не ветхе[є], не древле слово
Розтленное, а слово нове
Меж людьми криком пронесе
І люд окрадений спасе
Од ласки царської...»

(Т. Шевченко, Осії.
Глава XIV. Подражаніє)

Стаття присвячена питанню суперечності між практикою політичного самодержавства як незаперечного владного веління та природою літературної творчості як виявом свободи людського духу. Розглянуто історичне коріння абсолютизму та його рецидиви новітнього доби – ХХ – початку ХХІ століть – у формі тоталітарних ідеологій і авторитарних режимів. Зокрема, простежено процес формування інституту царизму в Московській державі та відродження імперських, експансіоністських методів в політиці сучасної Росії. Основна увага приділена літературознавчому аналізу поезій Тараса Шевченка, які містять критику самовладдя. Досліджено й цитовано близько 25 поетичних творів Т.Г. Шевченка.

Ключові слова: імперія, самодержавство, цар, кати, лакеї, брат, люди, закон, суд, свобода.

Постановка проблеми. Кажуть, «Історія – вчителька життя» (лат. «Historia est magistra vitae»). Гарне твердження, та, на жаль, спірне. Минають тисячоліття, однак проблеми нових поколінь дуже схожі на ті, з якими стикалися їхні предки. У громадському просторі завжди присутні самопожертва й блюзнірство, добродійство й утилітаризм, гуманізм і цинізм. Історія накопичила багатий сумісний досвід різних країн і народів у їхніх спробах знайти такі способи й форми співжиття, які б забезпечували загальний порядок, не порушуючи права на свободу окремої особистості, не принижуючи її гідності. Не меншим є й інший – негативний досвід. Людство випробувало різні види монархій і республік, відчувало, що таке тиранія, деспотія,

аристократія, олігархія, диктатура (особиста і класова), автократія, тоталітаризм, демократія та її спотворена подоба – охлократія... Здавалося б, є змога вибрати «краще з кращого» і назавжди відкинути «гірше з гіршого». Частина держав-лідерів сучасного світу прагне об'єднати зусилля в реалізації такої можливості, оскільки подальші соціально-політичні експерименти «з нуля» обходяться людству надто дорого – це вже не внутрішня справа окремих суспільств, коли від політичних негараздів та амбіцій потерпає населення певної країни, а світова проблема, адже мало що за теперішніх умов існування інтегрованої планетарної цивілізації має «обмежено-місцевий» характер, навіть якщо відбувається на незначному клаптику території.

Але, на жаль, і сьогодні зберігаються та навіть з часом міцнішають протилежні тенденції: з'являються нові політичні «вожді», «месії», «верховні правителі», перед якими свої й чужі народи мають впасти ниць... Не можна не помічати цієї небезпеки, неможливо не говорити про неї.

Мета статті – на прикладі поетичної творчості Тараса Шевченка показати роль інтелігенції у спротиві антигуманній сутності самодержавної влади, розкрити можливості її критики засобами художнього слова, довести здатність митця зайняти провідне місце в сфері суспільно-політичної думки.

Виклад основного матеріалу. Антична культура стала джерелом неперевершеної одухотвореності мистецтва епохи Ренесансу. Антична імперія залишила у спадок майбутнім політикам амбіцію величної Цезарської влади. Її спокусам піддалося не одне покоління завойовників і самовладців-диктаторів. Не випадково німецький король Оттон I, завоювавши у 962 р. Італію, проголосив себе Імператором Римської імперії (пізніша назва – Священна Римська імперія німецької нації). Державно-політичне утворення під такою назвою проіснувало до початку XIX ст., його правителі іменувалися «кайзерами» (так само і в 1871–1918 рр.) – від латинського *Caesar* – Цезар.

Імператорська влада в Римі як ознака політичного самовладдя почала утверджуватися в намаганнях Гая Юлія Цезаря (102/100–44 до н. е.) уподібнити себе богам і древнім царям. Необмежене «я» стало наріжним каменем державної політики, що поступово витісняла республіканські форми правління. «Республіка – ніщо, пусте ім'я без тіла і обличчя», – заявляв Цезар. Римський історик Светоній Транквілл так описував самовладдя Цезаря: «Мало того, що він приймав почесні понад усяку міру: незмінне консульство, довічну диктатуру, турботу про моральність, потім ім'я імператора, прізвисько батька вітчизни, статую серед царських статуй, підвищене місце в театрі, – він навіть допустив на свою честь постановлення, які переважають людську межу: золоте крісло в сенаті і суді, священну колісницю та ноші під час циркових процесій, храми, жертovníки, статуї поряд з богами, місце за частуванням для богів...» [6, с. 43–44].

Для деяких політиків цезаризм не втратив своєї привабливості й сьогодні. Його рецидиви зазвичай не виникають зненацька. За ним завжди тягнеться довгий «історичний слід». Без такого сліду новітні «нащадки цезаризму» існувати

не можуть. Адже у власних очах та у сприйнятті їхніх лакеїв і одурених ними народів вони – «не зовсім люди», а «явища».

Безумовно, «явищами-месіями» вважали себе Б. Муссоліні та А. Гітлер. Перший метою італійських фашистів проголосив «відродження величчя італійської нації та Римської імперії», другий звів у ранг державних цінностей «надприродний німецький дух» та «нордичну арійську расу», що мала право на геноцид інших «нечистих рас і народів». Маніакальним прагненням Гітлера було бажання відшукати на Тибеті «країну особливих знань – міфічну Шамбалу», а також «атрибути Христової сили» – «священну чашу Граалю» і «спис Лонгіна». Охоронні загопи націонал-фашистської партії Німеччини – есесівці (нім. Schutz Staffeln) – створювалися за прикладом середньовічних рицарських орденів з відповідною атрибуцією та кодексом поведінки.

«Виняткову історичну роль» неподільного політичного диктаторства в СРСР чверть століття виконував «великий геній товариш Сталін». По суті особистий культ цього радянського вождя нічим не відрізнявся від обожнення колишніх російських царів-імператорів. Відмінність полягала хіба що в тому, що одноосібне владування по-більшовицьки було завуальоване ідеологічним постулатом про Комуністичну партію – «розум, честь і совість епохи» (В. Ленін), яка відіграла роль «керівної та спрямовуючої сили радянського суспільства, ядра його політичної системи» (ст. 6 Конституції СРСР, 1977 р.).

Інститут самодержавства в Росії почав визрівати паралельно з формуванням у першій третині XVI ст. ключової політико-ідеологічної доктрини правителів Великого Московського князівства (потім – царства і Російської імперії) «Москва – третій Рим» (Рим – Константинополь – Москва). Один з ідеологів такого бачення московської історії Монах Філофей у посланні до великого князя Московського Василя III (1505–1533) наголошував, що Московія має досягти світової слави, яка колись належала Риму та Константинополю (Візантії). «Блюди и внемли, – писав він, – ...яко два Рима падоша, а третій стоить, а четвертому не быти» [3, с. 194].

Син Василя III – Іван IV Грозний (1533–1584) у 1547 р. першим в російській історії прийняв титул «цар» після «вінчання на царство» за врочистим церковним обрядом. Бажання правлячої верхівки Московії перетворити князя на царя, безсумнівно, було натхненне діяннями

правителів з давньоєврейської, римської, візантійської історії, на якій сам Іван IV добре знався. Як зазначав один з найбільших авторитетів російської історіографії кінця XIX – початку XX ст. Василь Ключевський, «у цих образах він, як у дзеркалі, старався розгледіти самого себе, свою власну царствену фігуру, вловити в них відображення свого блиску чи перенести на себе відблиск їхнього світла та величі... Він сам для себе став святиною і в помислах своїх створив ціле богослов'я політичного обоженування самого себе у вигляді вченої теорії своєї царської влади» [4, с. 103–104].

Зміна назви офіційного титулу правителів Москви (від лат. *Caesar* – до грец. *καῖσαρ* (*касар*), далі – *ц́сарь* – *цсарь* – *царь*) означала посилення верховної влади та була одним з аспектів практичної реалізації ідеї «Москва – третій Рим».

Інший напрям втілення означеної доктрини полягав у прагненні Московських правителів «зібрати» під своєю владою землі Давньої Русі. Територіальне розширення Московії розпочалося за князя Івана I (1325–1340), прозваного «Калитою» («грошовим мішком»). Шляхом завоювання та підкупу Калита поширив свою владу на багато тодішніх міст Північно-Східної Русі – Володимир, Псков, Новгород, Ростов, Углич, Галич (у теперішній Костромській області Росії). В. Ключевський писав, що після смерті Калити «Русь довго згадувала його князювання... і любила прикрашати пам'ять цього князя вдячною легендою» [4, с. 66].

І дійсно, легенди про першого «збирача руських земель», мабуть, не умруть ніколи. Вони століттями слугували ідейним обрамленням подальших домагань Москви до земель, які їй ніколи не належали, а становили територіальну основу колишньої Київської Русі. Показовим є той факт, що під час Першої світової війни, коли російські війська вели бої в Галичині проти австро-угорських військ, головнокомандувач російською армією великий князь Микола Романов (дядько царя Миколи II) 14 серпня 1914 р. виступив зі зверненням «К руському народу Австрії», у якому висловлював побажання, щоб Бог допоміг імператору Миколі II «заверши-

ти справу великого князя Івана Калити», щоб більше не було «подъяремной Руси», щоб на землях Східної Галичини було піднесено прапор «единой, великой и нераздельной России» [1, с. 204–205].

У 1721 р. Московське царство було проголошене Російською імперією. Подію приурочили до перемоги у війні проти Швеції, яка тривала 21 рік. У жовтні 1721 р. від Сенату (утворений у 1711 р. замість Боярської думи) та Святійшого Синоду (утворений у 1721 р. замість патріаршого правління) цареві Петру I було «піднесено» титул «Пётр Великий, отец Отечества и Император Всероссийский». Новий титул на «західний» манер – «імператор-монарх» – потребував пояснення та додаткового ідеологічного обґрунтування. Освічених знавців цієї справи серед власне російської придворної знаті було небагато. Тому одним з головних ідеологів московського абсолютизму – самодержавства, яке прагнуло уподібнитися до «римських імператорів», став українець за походженням («малорос»), колишній ректор Києво-Могилянської академії, а згодом архієпископ Псковський, віце-президент Синоду – Феофан Прокопович². Йому, зокрема, належить авторство книги «Правда волі монаршої» (1722) та «Духовного регламенту» (1721), у якому зазначалося: «Его величество есть самовластный монарх, который никому на свете о своих делах ответа дать не должен... Монархов власть есть самодержавная, которым повиноваться сам Бог повелевает» [3, с. 337–338].

Минають століття, та продовжує жити вірус великодержавної абсолютистської психології російської влади. Його підживлюють новітні ідеологи. Сьогодні це – психологія й риторика відвертого агресора окупанта. Починаючи з 2014 року, Україна і світ багато наслухалися про шовіністичну ідею так званого «єдиного руського мира». Чого лишень варті декларації найвідомішого російського «ліберал-демократа» В. Жириновського! Здається неймовірним, що вони звучать із уст політиків XXI століття. Дуже не хочеться цитувати мовні виверти згаданої вище особи, але тематика й логіка статті змушують до цього.

18 березня 2018 р. у день президентських виборів у Росії В. Жириновський заявив: «Сьогодні весь наш народ выбирает главу Российского государства, верховного правителя руського мира, границы которого мы ещё не обозначили, мы только формируем его. Выбирают хозяина

¹ «Царями» офіційно називали також монархів у Болгарії та Сербії.

² Вихідців з України, які вірнопіддано служили при царському дворі, Тарас Шевченко іронічно-презирливо називав «землячками», «мерзенними каламарями» (поема «Сон», 1844).

земли русской – это не только Россия, но это и верховный правитель всей планеты Земля, потому что никто ничего, никогда не сделает без России, и мы бы хотели, чтобы все поняли, что выбирают начальника планеты Земля, руководителя семи миллиардов граждан планеты, для которых мы хотим обеспечить мир, настоящий мир, а не то что делают из Лондона и других столиц» [2]. Ось так: «верховный правитель», «хозяин земли русской, а это не только Россия», «начальник всей планеты Земля», «руководитель семи миллиардов граждан», «ещё не обозначенные границы русского мира»... Уся ця маніакальна маячня – наче калька з печально відомої експансіоністської риторики про світове панування часів гітлерівського націонал-соціалізму, лише з поправкою на теперішню зовнішню політику Росії, це – очевидний неофашизм по-московськи.

Людина – істота соціально-політична, й ця природа людського буття змушує говорити про політику усіх, навіть людей, здавалося б, суттєво віддалених від неї – діячів культури, митців, художників, поетів... Однак нерідко саме їхнє слово містить найточніші та найпереконливіші оцінки владних діянь.

Вражаючим підтвердженням цієї тези є поетична творчість Тараса Шевченка, зокрема під кутом зору критики Т. Шевченком монархічного абсолютизму як форми державного правління. Для її називання поет використовував цілий ряд синонімічно-образних понять, як-от: «цар», «кесар», «імператор», «земні боги-царі», «помазаники божі», «вінценосна громада», «короновані глави», «кати вінчанні», «тирани», «деспоти», «самодержавний государ», «самодержавець-господар», «самодержавний владика», «земні владики», «єго величество», «супостат».

Найчастіше у відповідних контекстах своїх поезій і в різних варіантах Т. Шевченко вживає слово «цар»³. Поет не був політичним мислителем у прямому значенні цього слова, але добре знався на подіях української, російської та загальноєвропейської, зокрема античної та середньовічної, історії. А його ідейна та практична участь у діяльності української таємної політичної організації – Кирило-Мефодіївського това-

риства (кінець 1845 – початок 1847) – свідчила про певну системність його політичних переконань: їх центральною віссю було заперечення державного самовладдя – царизму.

Антимонархічну тему творів Т. Шевченка започаткувала поема-комедія «Сон» (1844). Надалі вона прозвучала в поемі «Кавказ» (1845), у містерії «Великий льох» (1845), у поезії «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє» (1845) тощо. У них об'єктом шевченкової критики був російський царат XVII – XIX століть. Але незабаром поет виступив проти абсолютизму влади загалом, використовуючи для цього приклади зі світової історії. У 1848 р. з'явився цикл віршів (поема), який спочатку не мав назви, а згодом (від часу першої повної публікації тексту у празькому виданні «Кобзаря» (1876 р.) став подаватися під назвою «Царі».

Десятирічне заслання не похитнуло антицарських переконань Шевченка. (До речі, не лише у цьому відношенні цікавим є запис поета у «Щоденнику» від 28 липня 1857 року, де він дякує Богові, який дарував йому «силу души и тела пройти этот мрачный, тернистый путь, не уязвив себя и не унизив в себе человеческого достоинства» [8, с. 122].) Здобувши довгоочікувану свободу, Шевченко створив цілу серію творів – поем і віршів, де викривав одноосібне правління, нібито освячене вищою, божою, волею: «Неофіти» (1857), «Я не нездужаю, нівроку...» (1858) «Мій боже милий, знову лихо!..» (1853–1859), «Во Іудеї во дні они...» (1859), «Осії. Глава XIV» (Подражаніє) (1859), «Молитва» (1860), «Саул» (1860), «О люди! люди небораки!» (1860) тощо.

Слід наголосити, що певною особистою настановою для Шевченка у розкритті антигуманної природи самовладдя стала поема «Царі». Характерно, що у 1857 р., перебуваючи в Нижньому Новгороді, автор суттєво редагував її текст, особливо вступну та заключну частини, – у результаті твір набув ще гострішого антимонархічного спрямування. Остаточну редакцію поеми Шевченко створив у 1858 р., переїхавши з Нижнього Новгорода до Москви.

Можливо, саме про факт початку редагування «Царів» свідчить щоденниковий запис поета від 18 вересня 1857 року, у якому він зазначає, що закінчив «превосходное прелюдие к превосходнейшему стихотворению...» [8, с. 176]. Непрямим доказом на користь припущення, що йдеться саме про цикл «Царі» є те, що у

³ Крім політичного, слово «цар» Т. Шевченко використовував також у значеннях: релігійному («небесний цар» – Бог; «Сретик», 1845) та морально-етичному (як найвищий стан людського духу – «цар волі» – в комедії «Сон», «царь ума» – в «Тризни», 1843).

«Щоденнику» вищенаведеній фразі передусе переписаний Шевченком вірш російського ідеолога народництва Петра Лаврова⁴ «Русскому народу» (1854) – нищівна сатира на царське самовладдя Миколи I. Першими рядками поезії Лаврова були такі: « – Меня поставил Бог над русскою землею, – / Сказал нам русский царь. / – Во имя Божие склонитесь предо мною, / Мой трон – Его алтарь! / Для русских не нужны заботы гражданина, / Я думаю за вас!» [8, с. 174]. Припускаємо, що переписувати до власного щоденника чималий за обсягом вірш іншого автора просто так Т. Шевченко не став би. Звідси запитання: Чи ж не саме у вересні 1857 року в «прелюдії» до «превосходнейшего стихотворения» з'явилися такі рядки: «...дуже вже й мені самому / Обридли тії мужики, / Та паничі, та покритки. / Хотілося б зогнать оскому / На коронованих главах, / На тих помазаниках божих... <...> / Хоч на годиночку у нас / Ту вінченосную громаду / Покажем спереду і ззаду / Незрячим людям» [7, «Царі», с. 428–429]? І це була не лише самоіронія поета щодо однієї з провідних для нього тем – зображення життя українського селянства, але й твердий намір розвинути політично спрямовану тематику своїх творів.

Царизм – це самовладдя, а самовладдя – це політичне й моральне свавілля, узурпація влади, яка призводить до паплюження важливих людських заповідей, бо ж царі мислять себе нарівні з богами, підмінюють божественні настанови власною волею. Словами Т. Шевченка Ізраїльський цар Давид «Сам собі говорить: “Я... Ми повелим! / Я цар над божіім народом! / І сам я бог в моїй землі! / Я все!..”» [7, «Царі», с. 430]. Царизм – це духовне розтління. Царі намагаються видати себе за «святих», але насправді історія повниться прикладами фізичної розпусти державців – у цьому ряду Шевченко згадує й давньоруського київського князя Володимира. Для поета немає значення, чи «царі» були язичниками, чи вже прийняли християнство – у будь-якому разі головним рушієм їхніх ганебних учинків є необмеженість влади. Але й велич монар-

хій примарна: «земні боги-царі» насправді є «дрібненькими богами», морально «убогими» [7, «І Архімед, і Галілей...» (1860), с. 684], – їхнє самовладдя не вічне й не варте поклоніння, бо головне в суспільстві – «...любов меж людьми» [7, «Тим неситим очам...» (1860), с. 676].

Т. Шевченко говорить про царизм як всесвітнє явище: чи «В непробудимому Китаї, / В Єгипті темному, у нас, / І понад Індом і Євфратом...» [7, «Саул», с. 686] – скрізь його сутність однакова, побудована на придушенні свободи, економічному та духовному поневоленні людей. Однаковими є й атрибутивні ознаки повновладних монархій: «З законами, з мечем, з катми, / З князями, темними рабами» [7, «Саул», с. 686]. Яка лаконічна, ємна й точна характеристика авторитарної держави, гідна найповажніших енциклопедичних словників з політології!

«Законом» в системі царату є сам правитель: «Я думаю за вас!» (у П. Лаврова), «Я все!..» (у Т. Шевченка). Самодержець – незаперечний канон, йому належить «право» думати, говорити, діяти. Підданим залишається лише «право» слухати, засвоювати, виконувати царські укази, загалом – покійно й безмовно служити царям: «Мов дурень, ходиш кругом їх / Не знаєш, на яку ступити» [7, «Царі», с. 434].

«Меч», «кати» – це насилля, без якого не може існувати політична диктатура. У структурі такої влади одним з головних є військовий складник. Недарма російського царя Миколу I в народі та в прогресивних громадських колах прозвали «Палкін», а Т. Шевченко в поезії «Юродивий» (1857) «наділив» його нижчим офіцерським званням – «фельдфебель» [7, с. 594]. Т. Шевченко також використовував вислів О. Герцена⁵, який у своїй книзі «Былое и думы» назвав Миколу I «тормозом» («гальмом») [8, с. 151, 169, 205].

Самодержавний терор може бути спрямований проти будь-кого й будь-чого, що хоча б якось, на думку владної верхівки, загрожує її існуванню. Т. Шевченко звертається до відомої біблійної оповіді про вбивство у Віфлеємі за наказом царя Ірода кільканадцятьох тисяч (за деякими джерелами – кількох десятків) немовлят, бо й ці, уявні, «вороги» могли в майбутньому становити небезпеку для самовладдя Ірода: «“Та що ж, – промовив Ірод п'яний, – / По всьому царству постинать / Малих дітей; а то, погані, / Нам не дадут доцарювать”» [7, «Во Іудеї во дні они...», с. 644]. Воля царя – закон: «Ножі солдати сполоскали / В дитячий

⁴ Лавров Петро Лаврович (1823–1900) – російський соціолог, філософ, історик, публіцист, ідеолог так званого «пропагандистського напрямку» в теорії «народництва» 70-х рр. XIX ст. Ідеалом вважав лад, оснований на «добро-вільному союзі вільних і моральних людей».

⁵ Герцен Олександр Іванович (1812–1870) – російський філософ, письменник, публіцист, революційний ідеолог, визначний критик самодержавного ладу в Росії.

праведній крові!» [7, «Марія» (1859), с. 656]. «Побиття немовлят у Віфлеємі» – це окремий історичний випадок? Якби ж то... Одразу надходить згадка про долю репресованих «сімей ворогів народу» в період сталінського режиму та про криваві розправи над камбоджійським народом диктатора Пола Пота в 1970-х роках...

«Князі» – це соціальна опора монархічного режиму, царський почет, найближче оточення володаря. Його утворює придворна бюрократія, що має багатоступеневу ієрархію. Хрестоматійне змалювання волюнтаристсько-адміністративного механізму Т. Шевченко навів у поемі «Сон». Піраміда влади («царські палати») на прикладі російського монархічного двору зображена так: «медвідь» – «старшина пузата» – «менші» – «дрібніші» – «челядь»; окрему верству становлять військові («москалі/москалики»). У якийсь момент ця жорстка конструкція починає руйнуватися (можливо, поет мав на увазі палацові перевороти?), самодержець опиняється сам на сам зі суспільством – і грізний «медвідь» (цар) перетворюється на «медведика», стає, «мов кошеня, такий чудний» [7, «Сон», с. 247–248]. Ненавистю суспільства, глибокими політичними кризами й особистими трагедіями супроводжувалися останні миттєвості життя відомих диктаторів новітнього часу: Б. Муссоліні, Н. Чаушеску, С. Хусейна, М. Каддафі... «Лякливим кошеням» виставив себе і колишній український президент-утікач В. Янукович...

При авторитарних політичних режимах наявна тісна змичка між правлячою верхівкою та економічно панівними класами. Тут класова сутність політики стає найочевиднішою й виглядає цілком природно. Зрощення користолюбних інтересів політичних та фінансово-підприємницьких структур є умовою існування таких систем. Викликає захоплення, як засобами поетичного слова Т. Шевченко зумів віртуозно охарактеризувати явище, яке сьогодні прийнято називати олігархізацією політики, коли публічна влада стає знаряддям у руках бізнесових кіл і цілком залежить від їхніх матеріально-фінансових можливостей. Ось ці алегоричні рядки з поезії «Во Іудеї во дні они...»: «...а цар... / Самодержавний государ! / Лизав у ліктора⁶ халяву, / Щоб

той йому на те, на се... / Хоч півдинарія позичив; / А той кишенею трясє, / Виймає гроші і не лічить, / Неначе старцеві дає» [7, с. 644].

«Темними рабами» або «німими, подлими рабами» [7, «Юродивий», с. 594] Т. Шевченко називає людей, які запопадливо прислужують монархічній владі. Це – «міністри-раби» [7, «Хоча лежачого й не б'ють...» (1860), с. 692], покірний безправний народ, а також (і передусім!) ті вищі верстви населення, котрі могли би підняти голос протесту на захист громадянських свобод, але не роблять цього, переймаючись особистими, егоїстичними інтересами. Їм краще «Храми, палати муровать, / Любить царя свого п'яного, / Та візантіїство прославлять, / Та й більше, бачиться, нічого» [7, «Я не нездужаю, нівроку...», с. 616]. Поет таких людей («панство») часто називає «лакеями», яких він засуджує та саркастично висміює за їхню духовну «темноту» та самоприниження – і перед багатством, і перед самодержцем: «Пострижемось ж у лакеї / Та ревнотно в новій лівреї / Заходимось царів любить» [7, «Царі», с. 434], «Підніжки царськії, лакеї / Капрала п'яного!» [7, «Юродивий», с. 594], «Раби з кокардою на лобі! / Лакеї в золотій оздобі... / Онуча, сміття з помела / Єго величества. Та й годі» [7, «Во Іудеї во дні они...», с. 645].

Висновок поета, як завжди, категорично точний: «Дрібніють люде на землі, / Ростуть і висяться царі!» [7, «Саул», с. 690]. Це те саме, якби сьогодні ми сказали: обличчя влади залежить від рівня політичної зрілості та відповідальності народу. Свобода неможлива в суспільстві, яке не прагне розвивати свої громадянські та культурно-духовні начала.

Одним з потужних ресурсів царистських систем є контрольований і насаджуваний ними арсенал засобів офіційної ідеології. Формуючи його, влада неодмінно стикається з проблемою визначення «міри впливу» політичної та релігійної ідеологій на масову свідомість. Ця проблема заглиблена в епоху виникнення перших держав, і в різні часи, і в різних суспільствах її вирішували по-різному.

Але загалом варіантів взаємодії держави та церкви за абсолютного монархізму не багато. Якщо не брати до уваги відомі з історії факти аж надто гострої боротьби між ними за статус політичного пріора, то, зрештою, виникають ситуації, коли або держава фактично бере на себе управління церквою (монарх чи спеціальний державний орган стають її главою), або церква

⁶ Ліктор (лат. *licitor*) – у Стародавньому Римі – почесний вартовий вищих посадових осіб. Супроводжував консулів, преторів і ніс у руках атрибут царської влади – фасцію (лат. *fascia* – зв'язка, пучок) – пучки пруття, перев'язані ремнем із запхнутими у них сокирками.

перетворюється на одну з інституцій у системі державного правління, на сакрально-ідеологічну підмогу правлячого режиму. Суспільству ж відводиться лише роль об'єкта реалізації цієї зведеної, ідейно зрощеної правлячої волі.

Чудову поетичну ілюстрацію до цих процесів пропонує Т. Шевченко, описуючи появу перших держав: «Раби мовчали. / Царі лупилися, росли / І Вавілони муровали. / А маги, бонзи і жерці / (Неначе наші панотці) / В храмах, в пагодах годувались, / Мов кабани царям на сало / Та на ковбаси...» [7, «Саул», с. 688].

Не випадково реакційний режим російського імператора Миколи I в 30-х рр. XIX ст. взяв на озброєння так звану «теорію офіційної народності» за формулою: «православ'я, самодержавство, народність». Її підґрунтям були ідеї «природної набожності» російського народу, його «відданості цареві», «єднання царя з народом».

Крім образу Миколи I, Т. Шевченко створив політичні портрети інших самодержців Росії – Петра I: «Аспиде неситий! / Що ти зробив з козаками? / Болота засипав / Благородними костями; / Поставив столицю / На їх трупах катованих!» [7, «Сон», с. 245]; Катерини II: «...в т о р а я доконала Вдову сиротину» [7, «Сон», с. 244], «...тая цариця – / Лютий ворог України, / Голодна вовчиця!..» [7, «Великий льох», с. 292]; Олександра II: «...не спасе їх добрий цар, / Їх кроткий, п'яний господар, / Не дасть їм пити, не дасть їм їсти, / Не дасть коня вам охляп сісти / Та утікати...» [7, «Осії. Глава XIV (Подражаніє)», с. 671].

Наведені цитати – це лише деякі поетичні характеристики влади московсько-петербурзьких самодержців. Її сутність, наголошував Т. Шевченко, становили шовіністичні зазіхання щодо України та інших поневолених народів імперії, для яких російський монархізм не передбачав жодних політичних чи національних свобод. «Кайдани», за висловом Т. Шевченка, були сковані дуже міцно. Перебуваючи в Орській фортеці, у другій половині 1847 року, поет писав: «Якби кайдани перегризти, / То гриз потроху б. Та не ті, / Не ті їх ковалі кували, / Не так залізо гартували, / Щоб перегризти...» [7, «Самому чудно. А де ж дітись?», с. 402]. Величезні обшири Російського царства лише підкреслювали безмежність насилля в ньому: «А сльоз, а крові? напоїть / Всіх імператорів би стало / З дітьми і внуками...»; «...Одна Сибір неісходима, / А тюрм! а люду!.. Що й лічить! / Од

молдаванина до фінна / На всіх язиках все мовчить...» [7, «Кавказ», с. 322, 324].

Та й цього мало! Закономірним у політиці імперій є їхнє прагнення захопити якомога більші території. Імперське «несите око» постійно «...За край світа зазирає, / Чи нема країни, / Щоб загарбать і з собою / Взять у домовину» [7, «Сон», с. 233]. Красномовними є й такі викривальні рядки – з приводу Кримської війни 1853–1856 рр. між Росією та коаліцією європейських монархій (Туреччина, Велика Британія, Франція, Сардинія): «Кати вінчанні, / Мов пси голодні за маслак, / Гризуться знову» [7, «Мій боже милий, знову лихо!..», с. 565].

Агресивність російського шовінізму, у баченні Шевченка, символізує фігура Петра I з відомої скульптури в Петербурзі: «...він руку простягає, / Мов світ увесь хоче / Загарбати...» – «...Це той п е р в и й, що розпинав / Нашу Україну...» [7, «Сон», с. 244].

Тарас Шевченко заперечував насаджувану царизмом думку про нібито культурно-історичне «родичання великоросів та малоросів». 31 січня 1734 року імператриця Анна Іоанівна видала указ генералу О. Шаховському, який очолював в Україні так зване «Правління гетьманського уряду» (1734–1750). Указ містив секретні приписи, зокрема про те, аби «побуждать искусным образом» «малороссийский народ... своитца и в свойство вступать с нашим великороссийским народом... и сие содержать секретно» [5, с. 86]. Такі настанови означали, м'яко кажучи, «заохочення» українців до шлюбів з росіянами замість шлюбів з поляками та литовцями. Звісно, українське населення не було офіційно посвячене в плани Петербурга «секретно» уподібнити його до московитів. Але, безумовно, відчувало асиміляційний тиск. Відповідний коментар Т. Шевченка знаходимо в містерії «Великий льох»: «Нехай бог боронить! / Може, ще нестись заставлять, / Москаля плодити. / Бо чутка є, що цар хоче / Весь світ полонити» [7, с. 299].

Поет також викривав зазіхання царської влади на давньоруську княжу історію України з метою її «привласнити» для обґрунтування свого «права» володіти українськими землями, бо вони, начебто, їй «завжди належали» і лише тимчасово потрапляли то в залежність від Кримського ханства, то під владу Польщі й Литви: «Кажуть, бачиш, що все то те / Таки й було наше, / Що вони тільки наймали / Татарам на пашу / Та полякам...» [7, «Стоїть в селі

Суботові...» (1845), с. 304]. На жаль, як бачимо, й сьогодні, за півтора століття після написання цих рядків, офіційна риторика Росії заперечує автохтонне право українців на власну землю та історію.

Читаєш Т. Шевченка – і не перестаєш дивуватися свіжості його історичного погляду, прямого значення поетових оцінок для сьогодення! Він ніби передбачив і теперішній час тяжких випробувань для українського народу, коли московська влада, скориставшись політичною кризою в Україні 2013–2014 рр., розв'язала збройну агресію проти нашої суверенної держави, та описав справжнє обличчя «брата»-загарбника: «А той нишком у куточку / Гострить ніж на брата. / А той, тихий та тверезий, / Богобоязливий, / Як кішечка, підкрадеться, / Вижде нещасливий / У тебе час та й запустить / Пазорі в печінки, – / І не благай: не вимолять / Ні діти, ні жінка» [7, «Сон», с. 233].

Завершуючи короткий огляд поезій Шевченка в плані досліджуваної теми, слід наголосити на найголовнішому. Це – несхитна віра митця в історичну приреченість царизму, у загибель монархії, яким немає місця у прийдешньому часі.

Численні рядки творів Кобзаря містять передбачення «божого і народного суду над царями»: «Став земних владик судити / Небесний Владика...», «Окують царей неситих / В залізній пута... / <...> І осудять грабителів / Судом своїм правим...» [7, «Псалми Давидові» (1845), с. 341, 345)], «Щоб не чуть / Було на світі того рику / Самодержавного владика, / Царя неситого...» [7, «Подражаніє Іезекіілю. Глава 19» (1859), с. 669], «Царів, кровавих шинкарів, / У пута кутії окуй, / В склепу глибокім замуруй» [7, «Молитва», с. 674], «...люде... царя до ката поведуть» [7, «Хоча лежачого й не б'ють...», с. 692]. Для Шевченка, «люде» – це і бунтівна народна маса, і символ суспільної гармонії («...буде син, і буде мати...»), і образ майбутнього демократичного устрою, який ґрунтується на громадській волі та правовому законі: «Буде бите / Царями сі-

янеє жито! А люде виростуть» [7, «І Архімед, і Галілей...», с. 684, 685], «...Коли / Ми діждемося Вашингтона / З новим і праведним законом? / А діждемося-таки колись!» [7, «Юродивий», с. 594].

Висновки. Творчість Тараса Шевченка – це не просто літературні твори з певними сюжетами, образами, настроями автора. Це – глибокі інтелектуальні пласти, підвладні по-справжньому геніальній людині. Будучи насамперед поетом і носієм українського патріотичного духу, Т. Шевченко виявляє вражаюче інтуїтивне вміння мислити як філософ, історик, соціолог, політичний аналітик, на рівні важливих теоретичних узагальнень, котрі й сьогодні звучать абсолютно злободенно.

Список використаної літератури:

1. Верстюк В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: хронологічний довідник / В.Ф. Верстюк, О.М. Дзюба, В.Ф. Репринцев. К.: Наук. думка, 1995. 688 с.
2. Жириновский проголосовал на выборах президента России (18.03.2018). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=BBFxi3at3C4>
3. История СССР: Ч. I. С древнейших времен до 1861 г. / [под ред. П.И. Кабанова и В.В. Мавродина]. [изд. 3-е, испр.]. М.: Просвещение, 1974. 606 с.
4. Ключевский В.О. Исторические портреты. Деятели исторической мысли / В.О. Ключевский; [сост., вступ. ст. и прим. В. А. Александрова]. М.: Правда, 1990. 624 с.
5. Мельник Л.Г. Правління гетьманського уряду (1733–1735 рр.). Український історичний журнал. 2001. № 5. С. 81–91.
6. Светоний Г.Т. Жизнь двенадцати цезарей; [перев. с лат., предисл. и послесл. М.Л. Гаспарова]. Москва: Худож. лит., 1990. 255 с.
7. Шевченко Т.Г. Кобзар. Повна збірка; [вступ. ст. та примітки Р. Полонського]. Харків: Фоліо, 2009. 736 с.
8. Шевченко Тарас. Щоденник / Тарас Шевченко; [упорядн., автор передмови та приміток проф. Л. Ушкалов]. Харків: Видавець Савчук О.О., 2014. 448 с.: 52 іл.

Северинюк В. М. Слово поэта против деспотизма самовластья (актуальный Т. Шевченко)

Статья посвящена вопросу противоречия между практикой политического самодержавия как непререкаемого властного веления и природой литературного творчества как проявлением свободы человеческого духа. Рассмотрены исторические корни абсолютизма и его рецидивы новейшей эпохи – XX – начала XXI столетий – в форме тоталитарных идеологий и авторитарных режимов. В частности, прослежен процесс формирования института царизма в Московском государстве и возрождение имперских, экспансионистских методов в политике современной России. Основное внимание уделено литературоведческому анализу поэзий Тараса Шевченко, которые содержат критику самовластья. Исследовано и процитировано около 25 поэтических произведений Т.Г. Шевченко.

Ключевые слова: империя, самодержавие, царь, каты, лакеи, брат, люди, закон, суд, свобода.

Severinyuk V. The poet's word against the despotism of autocracy (T. Shevchenko's topicality)

The article is devoted to the issue of the contradiction between the practice of political autocracy as an indisputable imperative command and the nature of literary creativity as a manifestation of the freedom of the human spirit. The historical roots of absolutism and its relapses of the new era – in the XXth and early XXIst centuries - in the form of totalitarian ideologies and authoritarian regimes are considered. In particular, the process of forming the institution of tsarism in the Moscow state and the revival of imperial expansionist methods in the politics of modern Russia is traced. The main attention is paid to the literary analysis of the poetry by Taras Shevchenko, which contains criticism of autocracy. About 25 poems by T. Shevchenko have been studied and quoted.

Key words: empire, autocracy, tsar, lackeys, brother, people, law, court, freedom.